

DEEL I: Gods verbonden

1. Rechtvaardiging en verbond

1.1 Inleiding

Sinds de Reformatie neemt de rechtvaardiging door het geloof een belangrijke plaats in binnen reformatorische kerken, de reformatorische theologie en de reformatorische vroomheid. Johnson noemt de rechtvaardiging ‘het hart van hun verstaan van het evangelie’.¹ Het is een onderwerp dat in preken, catechese en liederen regelmatig naar voren komt. Zo vraagt Zondag 23 van de Heidelbergse Catechismus de kinderen van de gemeente: ‘Hoe bent u rechtvaardig voor God?’ Het antwoord luidt: ‘Alleen door een waar geloof in Christus.’ En in een lied over Jezus’ doop dat hij voor Epifaniën schreef, laat Luther de gemeente zingen:

*En zonder werken van de wet,
en zonder machtloos pogen,
wordt hij gereinigd en gered
en staat hij voor Uw ogen,
voltooid en zonder zonden.*²

‘Rechtvaardiging’ is in de reformatorische traditie het woord dat gebruikt wordt om het heilsgebeuren van Gods richtend en reddend handelen aan de mens te omschrijven.³ Het belang van de rechtvaardiging geldt zowel voor de lutherse als voor de gereformeerde traditie, de twee hoofdstromen van de Reformatie.

1. Johnson, *One with Christ*, 87.

2. ‘Christ unser Herr zum Jordan kam’, vertaling J.W. Schulte Nordholt, gezang 165 LvdK.

3. Sauter, ‘Rechtfertigung IV’, 315.

Lutherse en gereformeerde theologen hadden verschillende visies als het ging over Avondmaal of verkiezing. Waar geen verschil van mening over bestond was de centrale plaats van de rechtvaardiging in de verlossingsleer (soteriologie). In zijn standaardwerk over de geschiedenis van de rechtvaardigingsleer schrijft de Engelse theoloog A.E. McGrath dat aan het begin van de zeventiende eeuw de rechtvaardigingsleer over het algemeen beschouwd werd als het artikel waarmee de kerk staat of valt (*articulus stantis et cadentis ecclesiae*).⁴ Luther noemt in de Schmalkaldische artikelen de rechtvaardiging het ‘hoofdartikel’ waarvan men ‘geen duimbreed [kan] afwijken en niets opgeven, al vallen ook hemel en aarde.’⁵ Er kan dus gerust gesteld worden dat de rechtvaardigingsleer behoort tot de kern van de identiteit van het protestantisme.

1.2 Rechtvaardiging in het geding

De rechtvaardiging door het geloof vormde het belangrijkste punt van verschil tussen het protestantisme en het rooms-katholicisme.⁶ En ook in 2017, vijfhonderd jaar na de Reformatie, zijn er, ondanks verschillende verklaringen die toenadering tussen Rome en Reformatie suggereren, nog steeds aanzienlijke verschillen tussen beide tradities.⁷

Ook onder de nazaten van de Reformatie is er geen eenduidige benadering van de rechtvaardiging. Daarvan getuigen de verschillende debatten die in de eerste twee decennia van het nieuwe millennium gevoerd zijn: over het juiste verstaan van Paulus (het zogenaamde ‘nieuwe perspectief’ op Paulus), rechtvaardiging en imputatie (Piper versus Wright) en de hernieuwde aandacht voor de relatie rechtvaardiging en eenheid met Christus.⁸ Dit levert een scala van invalshoeken op.

4. McGrath, *Iustitia Dei*, 208.

5. Luther, ‘Schmalkaldische artikelen’, 208-209.

6. Pelikan, *Reformation of Church and Dogma (1300-1700)*, 138-139.

7. Waarover meer in de appendix achterin.

8. Voor een bespreking van verschillende ‘trends’ en kritieken op het traditionele reformatorische verstaan van de rechtvaardiging vanuit Bijbels-theologische, kerkhistorische en systematisch-theologische hoek, zie: Klaassen, *In Christus rechtvaardig*, 22-42.

Een recente studie die de verschillende invalshoeken bespreekt, levert maar liefst vijf verschillende benaderingen op: naast de rooms-katholieke benadering een ‘traditioneel reformatorische’, een ‘progressief reformatorische’, een benadering vanuit het ‘nieuwe perspectief’ en het perspectief van de ‘deïficatie of theosis’⁹

1.3 Deze studie

Anders dan in mijn dissertatie wordt in deze studie het gesprek met deze verschillende benaderingen slechts zijdelings gevoerd. In deze studie beoog ik veel meer een eigen positie te kiezen, in lijn met en in verbondenheid aan de gereformeerde traditie. Deze studie draagt dus meer een ponerend, thetisch karakter. Ik geloof dat de gereformeerde benadering nog steeds goede papieren heeft en de kracht heeft om de verschillende elementen van de Schrift in samenhang te brengen tot een coherent geheel. Anders dan in mijn dissertatie – waarin vooral de kerkhistorische en de systematisch-theologische aspecten van de rechtvaardigingsleer centraal stonden – kies ik in deze studie voor een Bijbels-theologische insteek. Exegese en Bijbelse theologie zijn immers de bouwstenen van de geloofsleer en elke theologische constructie dient steeds weer terug te gaan naar de Schrift en daaraan getoetst te worden.

1.4 Heilshistorie en heilsorde

Ik kies voor een benadering die recht doet aan zowel het heilshistorische als het heilsordelijke aspect. Vaak zie je dat verhandelingen over de rechtvaardiging veel aandacht besteden aan de beleving van de rechtvaardiging in het geloofsleven (de heilsordelijke kant), maar dat er (te) weinig aandacht is voor de heilshistorische dimensie. Dat is een eenzijdige benadering. Aan de persoonlijke beleving van de rechtvaardiging ligt de heilshistorie, Gods daden in de geschiedenis, ten grondslag. Anders gezegd: de heilsorde komt op uit de heilshistorie. De toepassing van de rechtvaardiging in het leven van gelovigen is niet anders dan de keerzijde van wat God in Israël en in Christus gedaan heeft. Daarom zullen we in deze studie veel aandacht besteden aan de Bijbelse theologie. De

9. Beilby & Eddy, *Justification*.

rechtvaardiging is gebaseerd op het werk van Christus, maar is niet los te zien van Gods weg met Adam en Israël. Jezus, de Zoon van God, is het vervolg en de vervulling van die andere zonen van God: Adam en Israël. Waar zij falen om gehoorzaam te zijn, is Hij de gehoorzame Zoon van Wie de Vader eindelijk zeggen kan: ‘Deze is Mijn geliefde Zoon in Wie Ik al Mijn welbehagen heb.’

1.5 Verbond

We behandelen in deze studie het thema ‘rechtvaardiging’ vanuit de invalshoek van het verbond. Dat is, naar onze overtuiging, het ‘framework’ waarbinnen de rechtvaardiging verstaan dient te worden en het best tot zijn recht komt. De bekende nieuwtestamenticus N.T. Wright merkt op dat verbondstheologie – hoewel vaak vergeten – een van de belangrijkste sleutels is om Paulus te verstaan.¹⁰ Met ‘verbond’ bedoelt hij in dit verband de heilshistorische context waarbinnen de rechtvaardiging (en alle andere aspecten van het heil) een plaats inneemt. Het verbond, als de weg waarlangs God Zijn heil manifesteert en realiseert, is een sleutelwoord in de Bijbelse theologie.¹¹ Volgens de Schotse theoloog Ferguson is de thematiek van het verbond alomtegenwoordig in de Schrift, al wordt het vaak niet genoemd en komt de term niet steeds voor. Dit is volgens hem zo omdat het verbond de lens is waardoor al het andere bekeken wordt.¹² Het verbond is wel het architectonische principe genoemd voor de systematisering van de geloofsleer in de gereformeerde traditie.¹³ Het is de rode draad die de Bijbel van Genesis tot Openbaring verbindt. Het is kenmerkend voor Gods omgang met mensen en bepalend voor de realisering van het heil. Ook David McKay, een Ierse theoloog, meent dat ‘het motief van het verbond een vruchtbaar framework biedt voor het verstaan van zowel de vereniging met Christus als de rechtvaardiging.’¹⁴

Voor wie bekend is met de geschiedenis van het protestantisme is

10. Wright, *The Climax of the Covenant: Christ and the Law in Pauline Theology*, xi.

11. ‘Any theology that wishes to be biblical must invest time and energy in the study of covenant’ (Blocher, ‘Old Covenant, New Covenant’, 240).

12. Ferguson, ‘Foreword’, x.

13. Macleod, ‘Covenant Theology’, 214.

14. DMcKay, ‘Union with Christ and justification’, 142.

dit geen vreemde benadering. De benadering van de rechtvaardiging vanuit het perspectief van het verbond is typerend voor de gereformeerde traditie. Verschillende gereformeerde schrijvers hebben de samenhang van verbond en rechtvaardiging besproken. De Nederlandse theoloog Wilhelmus à Brakel bijvoorbeeld benadert in zijn *Redelijke Godsdienst* de hele geloofsleer vanuit het genadeverbond.¹⁵ Hij beschouwt de rechtvaardiging als een ‘wel-daad’ van het genadeverbond die de gelovige in gemeenschap met Christus ten deel valt. Deze studie kiest dan ook bewust voor deze benadering die oude, beproefde papieren kent. De studie kan tegelijkertijd worden gezien als een poging deze benadering – weliswaar met behulp van nieuwere inzichten – nieuw leven in te blazen. Want deze studie is ook een apologie.

1.6 Apologie

Deze studie mag worden beschouwd als een apologie van de gereformeerde verbondsleer. De verbondsleer is, weliswaar in verschillende variaties, kenmerkend geweest voor de geschiedenis van het gereformeerde protestantisme. In deze traditie zijn de Bijbelse verbonden – in de woorden van VanDrunen, hoogleraar aan het Westminster Theological Seminary – een ‘verbindend thema in de Schriften’ en een ‘organiserend principe van de theologie’.¹⁶ De liefde van de gereformeerden voor deze gedachte werd volgens de Amerikaanse theoloog Trueman ingegeven door het feit dat het verbond: 1. Het relationele karakter van theologie articuleert, 2. Een brugfunctie vervult in de ontologische kloof tussen God en de schepping en 3. Terminologie gebruikt die een basaal Bijbels motief weerspiegelt.¹⁷ Om verschillende redenen lijkt de gereformeerde verbondsleer van-

15. Brakel, *Redelijke Godsdienst*.

16. VanDrunen, *Divine Covenants and Moral Order*, 16 en 10. Deze studie is een van de meest doorwrochte publicaties inzake de klassieke tweeverbondenleer. Zie voor een bespreking van VanDrunens denken: Wind, ‘The keys to the two kingdoms: Covenantal framework as the fundamental divide between VanDrunen and his critics’, 15-33.

17. Trueman, *John Owen*, 67.

daag echter steeds meer in onbruik te raken.¹⁸ Dat is een verlies. De gereformeerde verbondsleer heeft namelijk enorme potentie.

- Door acht te geven op de verschillende verbonden in de Schrift en deze op elkaar te betrekken, ontstaat er een eenheid die de verscheidenheid verbindt en overstijgt.
- De gereformeerde verbondsleer verschaft een hermeneutische sleutel van grote waarde. Door de Bijbel als verbondsgeschiedenis te lezen, kunnen het Oude en Nieuwe Testament op elkaar betrokken worden als onderdelen van de ene verbondsgeschiedenis.
- De verbondsleer is een manier om heilsgeschiedenis en heilsorde op elkaar te betrekken. De kracht van deze benadering is dat het inzichtelijk maakt hoe de heilsorde (de persoonlijke betekenis van het heil) niet losstaat van, maar opkomt uit de geschiedenis die God met Israël en Jezus gaat. Jezus, Die de climax van het verbond is (heilshistorie), is Degene aan Wie de gelovigen – krachtens hun vereniging met Hem – de weldaden van het genadeverbond ontlenen (heilsorde).
- De verbondsleer biedt samenhang aan de verschillende aspecten van de heilsorde (wedergeboorte, rechtvaardiging, adoptie, heiliging etc.). Dit zijn geen losse componenten, maar zegeningen die de gelovigen binnen het genadeverbond toevloeien.¹⁹
- De verbondsleer is een middel om Gods soevereiniteit en de menselijke verantwoordelijkheid in balans te houden.

18. Ligon Duncan noemt ondermeer de neo-orthodoxe traditie die in het spoor van Barth uiterst kritisch is ten opzichte van de gereformeerde verbondsleer (met name ten aanzien van de gedachte van het werkverbond), het populaire evangelische arminianisme, het dispensationalisme en – in het algemeen – de ‘reductionistische doctrinaire trends’ van onze tijd (Duncan, ‘Recent Objections to Covenant Theology: A Description, Evaluation and Response’, 467-500, m.n. 469, 472).

19. ‘De gereformeerde traditie heeft de kracht in zich om, denkend vanuit het verbond, het organisch verband tussen *historia salutis* en *ordo salutis* inzichtelijk te maken en zo de harmonie tussen *unio cum Christo*, rechtvaardiging en transformatie aan te tonen’ (Klaassen, *In Christus rechtvaardig*, 393).

Kortom: het verbond is een paradigma dat eeuwigheid en tijd, God en mens, Oude en Nieuwe Testament, individu en collectief verenigt.

In mijn dissertatie uitte ik de hoop dat een ‘benadering vanuit de gereformeerde traditie niet alleen een hoedster van de schat van het evangelie [kan] zijn, maar ook gids voor de toekomst.’²⁰ Vanuit de overtuiging dat het verbond nog steeds een notie van betekenis is met grote potentie heb ik deze studie geschreven. Ik geloof dat een benadering van de rechtvaardiging tegen de achtergrond van de verbondsgeschiedenis het meest recht doet aan de Schrift en de gereformeerde traditie. Ik heb daarom voor een opzet gekozen waarbij we eerst stilstaan bij de verschillende verbonden in de Schrift en tegen deze achtergrond vervolgens de rechtvaardiging door het geloof als weldaad van het genadeverbond behandelen. Daarbij sluit ik aan bij het door de Amerikaanse theoloog M.A. Garcia uitgesproken vertrouwen dat de gereformeerde traditie het beste recht kan doen aan de Bijbelse breedte en scopus van de rechtvaardigingsleer.²¹

1.7 Opzet

De verbondsl eer komt in deze studie volgens een vast stramien aan de orde. Centraal staan Adam, Abraham, Mozes, Jezus en Paulus. Hun namen staan symbool voor de hoogtepunten in de verbondsgeschiedenis: het verbond met Adam, het Abrahamitische verbond, het Mozaïsche verbond, Jezus, met Wie de verbondsgeschiedenis haar climax bereikt en door Wie het nieuwe verbond geïnaugureerd wordt en ten slotte Paulus, als gezaghebbend interpreet van de verbondsgeschiedenis.

Hoewel er binnen de gereformeerde traditie verschillende visies op het verbond vigeren – en deze ook hun legitimiteit hebben – meen ik dat de in deze studie gepresenteerde verbondsvisie het meest recht doet aan de verschillende Schriftgegevens. Fundamenteel hiervoor is de overtuiging dat al Gods handelen met mensen ver-

20. Klaassen, *In Christus rechtvaardig*, 393.

21. Garcia, *Justification: Five Views*, online geraadpleegd via <http://www.winceand-sing.com/blog/2012/10/01/review-of-justification-five-views-ivp-2011-part-1-of-2/>

bondsgewijze is en dat de parallelliteit van Adam en Christus het uitgangspunt vormt voor de structuur van de twee fundamentele verbonden: het werkverbond en het genadeverbond.²² Dit wordt nu niet nader onderbouwd; hopelijk zal de legitimiteit van deze benadering in de volgende hoofdstukken inzichtelijk worden. Deze structuur – die zijn meest bekende verwoording heeft gekregen in de Westminster Confessie – gaat uit van twee verbonden die zich via verschillende gestalten manifesteren:

- Het scheppingsverbond (of werkverbond), opgericht met Adam;
- Het genadeverbond, waarvan Christus de Verbondsmiddeelaar is;
- Het Abrahamitische verbond (een gestalte van het genadeverbond);
- Het Mozaïsche verbond (een gestalte van het genadeverbond, maar tevens republicatie van het werkverbond);
- Het nieuwe verbond (een gestalte van het genadeverbond, gerealiseerd door Christus).

Deze verbonden vormen de rode draad van de volgende hoofdstukken. Hoewel de verbonden zich op verschillende manieren manifesteren in de heilsgeschiedenis, gaat het feitelijk om twee verbonden. Het werkverbond dat bij de schepping is opgericht met Adam vraagt gehoorzaamheid aan Gods gebod. Dit gebod van God staat gelijk aan de morele wet (of de natuurwet) waarvan elk mens kennis heeft. Feitelijk staat elk mens onder de verplichting God te gehoorzamen. Ook het verbond dat God later opricht met Israël bevat aspecten van het werkverbond: Doe dit en gij zult leven. Adam (en Israël) faalt echter door niet de verschuldigde gehoorzaamheid op te brengen.

Er is echter ook sprake van een tweede verbond: het genadeverbond waarvan Christus de Verbondspartner is.²³ Dit genadever-

22. Fesko, *Death in Adam, Life in Christ*, 227; VanDrunen, *Divine Covenants*, 12.

23. In de gereformeerde traditie is er naast het genadeverbond sprake van het verbond der verlossing. Hiermee wordt bedoeld het verbond tussen de Vader en de Zoon, waarbij de Zoon de uitvoering van het genadeverbond op Zich neemt.

bond vindt zijn bedding in het Abrahamitische verbond, het Mozaïsche verbond en loopt ten slotte uit op het nieuwe verbond dat door Christus gerealiseerd wordt. Het genadeverbond vervult het werkverbond.²⁴ Jezus, als de trouwe Verbondspartner, is wel gehoorzaam en realiseert zo gerechtigheid.²⁵ Deze gerechtigheid wordt toegerekend aan allen die met Hem verenigd zijn, zodat zij delen in de zegeningen van het genadeverbond.²⁶ De kracht van deze benadering is dat zij betekenis toekent zowel

Waar het verbond der verlossing een boventijdelijk karakter draagt, kan het genadeverbond beschouwd worden als de uitvoering van het verbond der verlossing in de tijd. Er bestaat discussie over de relatie tussen beide: Gaat het hier om twee verbonden of is het genadeverbond de keerzijde van het verbond der verlossing? We laten deze vragen rusten. In deze studie komt het verbond der verlossing verder niet ter sprake en concentreren we ons op de heilshistorische ontwikkeling van de verbonden. Daarachter ligt wel de overtuiging dat de ontvouwing van het genadeverbond in de geschiedenis de historische keerzijde is van het eeuwige verbond der verlossing. In het nieuwe verbond – dat de vervulling is van het genadeverbond – is het Christus, de Borg van het verbond, Die als nieuwe Adam en het ware Israël door Zijn gehoorzaamheid het verbroken werkverbond vervult en zo het eschatologische leven realiseert voor al degenen die Hij in het verbond der verlossing van de Vader ontvangen heeft (Fesko, *The Trinity and the Covenant of Redemption*, 347). Anders gezegd: in gehoorzaamheid aan het verbond der verlossing vervult Christus in het genadeverbond de eisen van het verbroken werkverbond. Op de vraag wie het heil van het verbond ten goede komt, wordt in deze studie niet nader ingegaan. Alleen dit: er is een onlosmakelijk verband tussen verkiezing, verbond der verlossing en genadeverbond, waarbij het genadeverbond in zijn historische gestalte een bredere bedding heeft dan het verbond der verlossing. Het verbond in zijn historische gestalte valt niet samen met de verkiezing en het verbond der verlossing. Het genadeverbond betreft de gelovigen en hun zaad, met dien verstande dat er in dit verbond ‘tweeërlei kinderen des verbonds’ (I. Kievit) zijn (Bavinck spreekt in dit verband over onbekeerden die wel in het verbond (*in foedere*), maar niet van het verbond (*de foedere*) zijn, Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek*, 213). Om ten volle de rijkdom van het verbond te genieten, dient de belofte van het verbond in geloof omhelsd te worden: ‘In het verborgen heiligdom van God worden echter geen anderen als kinderen van God beschouwd dan zij in wie de belofte door het geloof bevestigd is’ (Calvijn in zijn commentaar op Genesis 17:7, geciteerd in: Van Genderen & Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, 495).

24. Fesko, *The Trinity and the Covenant*, 135.

25. ‘Because Christ fulfills all righteousness according to the covenant of works, he can now dispense it to his co-heirs in a covenant of Christ’ (Horton, ‘The Church’, 319).

26. Voor een uitvoerige onderbouwing van deze these, met verwijzingen naar de verworteling in de gereformeerde traditie, zie VanDrunen, ‘Natural Law and the Works Principle under Adam and Moses’, 283-314.

aan het leven van Jezus als aan Zijn dood. Zijn leven, want Hij is Degene Die de roeping van de falende mens (Adam, Israël) op Zich neemt en in Zijn gehoorzame leven God de verschuldigde gehoorzaamheid geeft die de mens niet meer op kan brengen. Zijn dood, want Hij is Degene Die de verbondsvloek op Zich neemt (Gal. 3:13) en het oordeel van God over de zonde draagt. Het is de eenheid van Jezus' leven en sterven die de gelovigen tot heerlijkheid leidt.²⁷ Achter deze verbondsstructuur gaat nog een andere gedachte schuil: de antithese tussen Wet en Evangelie. Deze benadering, die zijn oorsprong vindt in Luther, is in de gereformeerde traditie overgenomen en geïntegreerd in de leer van de twee verbonden.²⁸ Het genadeverbond (het Evangelie) biedt door het werk van Christus het antwoord op de eis van het werkverbond (de wet) die de zondige mens niet mee realiseren kan. Wilhelmus à Brakel verwoordt in zijn bekende pastorale dogmatiek *De Redelijke Godsdienst* deze gedachte als volgt:

- 'Met de *rechtvaardigheid volgens de wet* bedoel ik dat een mens met zijn hart, zijn daden, zijn bedoelingen en zijn handelwijze volkomen in overeenstemming leeft met de wet die God aan de mens gegeven heeft. Paulus zegt hierover: "Mozes beschrijft de rechtvaardigheid die uit de wet is, zeggende: De mens die deze dingen doet, zal door dezelfde leven." (Rom. 10:5)
- Onder de *rechtvaardigheid volgens het Evangelie* versta ik opnieuw dat de mens volkomen beantwoordt aan Gods wet, maar nu vanwege de toerekening van Christus' gerechtigheid. Die gerechtigheid heeft Jezus Christus als Borg in de plaats van zondige mensen voor hen verworven, door de straf te dragen én door de wet volmaakt te houden. De zondaar neemt die gerechtigheid, die hem aangeboden wordt, aan door het geloof. Hierdoor kan hij evenzeer bestaan in Gods rechtvaardig oordeel als wanneer hij de rechtvaardigheid volgens de wet bezat. Paulus schrijft im-

27. Zie voor een benadering langs deze lijn Horton, *Lord and Servant*.

28. In het derde hoofdstuk zal breder ingegaan worden op de tweeslag Wet en Evangelie, de kritiek erop en de legitimiteit ervan.

mers: “Maar nu is de rechtvaardigheid Gods geopenbaard geworden zonder de wet, hebbende getuigenis van de Wet en de Profeten: namelijk de rechtvaardigheid Gods door het geloof van Jezus Christus, tot allen en over allen die geloven.” (Rom. 3:21-22) Deze rechtvaardigheid wordt meestal aangeduid als “de rechtvaardigheid des geloofs” (Rom. 4:11) of “de rechtvaardigheid uit het geloof” (Rom. 10:6), omdat het geloof het middel is waardoor de aangeboden gerechtigheid wordt aangenomen.²⁹

1.8 Tot slot

Dr. J. Hoek betoogde enige jaren geleden in een artikel ‘dat de exegetische en bijbels-theologische verantwoording van de klassieke gereformeerde positiekeuze velen niet (meer) overtuigt.’³⁰ Dat is jammer. Want – zoals Macleod opmerkt – onder de vlag van het verbond kan veel Bijbelse waarheid georganiseerd worden en zo’n benadering verzekert nauwgezette aandacht voor het progressieve, historische karakter van de openbaring.³¹ Die inzet is te kostbaar om prijs te geven. Daarom is het terecht dat Hoek wijst op het belang om de gereformeerde verbondsleer ‘steeds te herijken en te actualiseren in het licht van nieuwe ontwikkelingen in de exegese’.³² Deze studie wil daar nadrukkelijk een bijdrage aan leveren. Daarom staan met name de exegese en de Bijbels-theologische verbanden centraal. Zo hoop ik aan te tonen dat de klassiek-gereformeerde verbondsleer een Bijbelse basis heeft en daarom nog steeds vitaal is.

29. Brakel, *Redelijke Godsdienst*, 199-200.

30. Ter vergelijking: waar in de *Beknopte Gereformeerde dogmatiek* van J. van Genderen en W.H. Velema uit 1992 nog een ruime plaats toegekend wordt aan de behandeling van het verbond, blijft dit in de *Christelijke dogmatiek* van G. van den Brink en C. van der Kooij (2012) beperkt tot enkele pagina’s, met name toegespitst op de thematiek van Israël. De auteurs stellen dat het in de Bijbel over één verbond gaat (Van den Brink en Van der Kooij, *Christelijke dogmatiek*, 320).

31. Macleod, ‘Covenant Theology’, 218.

32. Hoek, ‘Een gouden draad in een gevarieerd patroon’, 7. Het is verblijdend dat het verbond een thema is dat in de Angelsaksische wereld de laatste jaren veel aandacht krijgt, getuige de verschillende studies die over dit onderwerp verschijnen. In de komende hoofdstukken zal hier veelvuldig aan gerefereerd worden.